

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРНО-ТЕОРЕТИЧЕСКА И КРИТИЧЕСКА МИСЪЛ В ГОДИНИТЕ НЕПОСРЕДСТВЕНО ПРЕДИ И СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

Георги Димов

1

В годините непосредствено преди и след националното ни освобождение от многовековното робство на османската феодално-крепостническа империя българската интелектуално-творческа мисъл се развива с особена интензивност. В подготовката и съзряването на националната революция, чийто най-висок връх бележи Априлската епопея от 1876 г., раздвижила и разтревожила европейската общественост, ускорила и намесата на Русия за радикално разрешаване на българския въпрос, се извяват дарования, които се домогват до големи обществено-политически прозрения, до забележителни философски и идейно-естетически завоевания. Този изблик на националната творческа енергия, потискана в продължение на десетилетия и столетия, но съхранила винаги своите големи потенциални възможности, свидетелствуваща и за неизмеримите съпротивителни сили на народа ни срещу всяко асимилиране и етническо и духовно обезличаване, сега се оказва мощен стимулатор на неумолимо разрастващите се народностно-възродителни процеси. Извяла се така категорично във всички области на живота, тя се проявява с особена сила и в областта на художествената дейност, както и в неразривно свързаното с нея теоретико-критическо мислене. И иска ни се още тук да подчертаем, че в цялостната система от фактори и предпоставки, довели до бързото формиране на национално съзнание, на разгаряне на борчески тежнения и свободололюбиви стремежи, до цялостно духовно израстване на българина, наред с художествената литература особено плодотворна роля играе и критико-оценъчната мисъл, извявала се по онова време в различни форми и аспекти, отличаваща се винаги със своята народностна и идеологическа ангажираност.

Като по-своеобразна форма на обществено съзнание и познание, на културно-исторически, философско-нравствени концепции, на естетически възгледи, на народностни тревоги и размисли тя се оказва извънредно активна както за осъзнаване на националните повели на времето, така и за разкриване широките хоризонти на световната култура. Ако българската художествена литература за толкова кратко време се извиси до неподозирани висоти, свързвайки се завинаги с народностната съдбовност, то в този процес на естетическо съзряване и процъфтяване особен дял се пада и на онези, които искаха и с критико-публицистично слово да съдействуват на националното възраждане. И колкото повече се отдалечаваме от оная епоха, колкото се умножават усилията ни за една по-углъбена

научна трактовка на културно-историческите феномени в тяхното зараждане и по-нататъшни трансформации, толкова по-ярко изпъква значимостта на завоюваното от предходните поколения. И домогнали се вече до едно марксистко-ленинско разбиране на историческите процеси, все по-властно се налага задачата да бъде осветлена и тази страна от духовния ни живот. Едно обстоятелствено изследване на литературно-критическата и теоретико-естетическата дейност през ония години очевидно ще ни даде възможност да разберем по-цялостно и бързия възход на всестранный духовен живот, както и неговата диалектическа обусловеност от борбата за национално освобождение, от усилията за по-нататъшно утвърждаване на нацията ни като самостоятелна етническа единица със свое държавно устройство и културни институции, със свой принос в световната култура.

Несъмнено в настоящата работа няма възможност да бъде дадена пълна и детайлирана панорама на литературно-критическото мислене през ония преломни десетилетия, нито да бъде характеризирана в цялост дейността на хората, занимавали се в една или друга степен и с литературно-критическа, публицистично-оценъчна дейност. С оглед на замисъла и обема на статията ще се ограничим само да очертаем координатите и релефа на литературната критика, за да се открият някои от закономерностите на нейното развитие, ролята ѝ в общите процеси на общественно-политическо и културно-естетическо съзряване на нацията ни.¹

Ако преди Освобождението културно-естетическите и литературно-критическите възрения, цялата книжовно-оценъчна дейност се изграждаха върху основата на политическите, социологическите, философско-етичните разбирания на възрожденските дейци, то в условията на новосъздадената българска държава най-добрите писатели и критици се стремят да следват демократичните възрожденски традиции, като ги преосмислят с оглед на новите потребности на народа, който, макар и разочарован от буржоазните власти, стремително тръгва по пътя на своето културно възмогване и философско-политическо съзряване. Затова и проявите на литературно-научната, теоретико-критическата мисъл на прелома на тези две епохи в битието на българската народност ни дават възможност да уловим динамиката на обществения и духовния живот, вътрешната логика на книжовното ни развитие, диалектическата взаимообусловеност между художествено и научно мислене, между национална съдба и национална книжнина.

Ако през цялата възрожденска епоха критическата дейност, колкото и в синкретични форми да се изявява в началните етапи на своето формиране, винаги е насочвала литературата и всякакъв род книжнина към едно по-тясно единение с усилията за разгаряне на национално съзнание, то в навечерието на Освобождението, когато българското революционно-освободително движение навлиза в последния си решителен етап, литературната критика в най-значителните си прояви се изписва като могъщ, неизмеримо действителен фактор в решаване на съдбовните национални проблеми. И очевидно не е случаен фактът, че с критическа дейност се занимават почти всички хора на перото. Те прибягват към публицистично-оценъчното, теоретично-естетическото слово, за да осъдят или насърчат, да утвърдят или отхвърлят, да посочат някои от предпоставките за народополезна книжовна дейност. В ония години именно наред с растящото народностно самопознание и революционизиране душевността на поробенния българин, наред с настъпилото социално-политическо разслоение възренията за културно-исторически и художествени ценности придобиват все по-определена философско-материалистическа, революционно-демократическа насоченост. Разбира се, не трябва да се изпуска от погледа и една друга черта в тогавашния духовно-инте-

¹ Вж. нашите досегашни публикации Българската литературна критика през Възраждането, 1965; Иван Вазов — литературно-теоретически позиции и критическа дейност. — В: Из историята на българската литературна критика. С., 1968.

лектуален живот — успоредно с разгаряне на революционно-освободителната борба настъпва и по-осезателна диференциация в разбиранията относно явленията от духовната сфера, постепенно се обособяват и две линии в концепциите по отношение характера и крайната цел на всяка книжовна и просветна дейност, по отношение насоката и задачите на литературата, по отношение дилемата: национална литература — национална революция. Разбира се, много често тези две линии са така преплетени, така взаимопроникващи се, че е трудно да бъдат разграничени от пръв поглед, пък и не е рядко явление у един и същ възрожденец да откриваме съждения с твърде противоречива насока.

Както е известно, през ония напрегнати, изпълнени с надежда години революционно-политическата активност се съпътствава с не по-малка интензивност в полето на книжовния живот. Умножават се не само периодичните издания, но се обособяват и значителни книжовни средища както вътре, така и вън от страната — в Русия, Румъния, Цариград. Все по-често се появяват и оригинални, и преводни съчинения. И при тази оживена книжовна дейност съзнанието за необходимостта тя да бъде оценявана и насочвана с оглед на жизнените потребности на възраждащия се народ още повече се изостря и активизира, завладява все по-широк кръг просветни дейци. На оценъчната, на културно-публицистичната, на литературно-критическата дейност започва да се гледа като на дейна форма за обществено-политическо, културно-нравствено, естетическо въздействие. И въпреки робските условия и строгите преследвания от страна на турските власти националната интелектуално-творческа мисъл е в невиджан подем. Подхващат се все по-разнообразни инициативи, насочени пряко или косвено към мобилизиране на волите за политическо освобождение и духовна еманципация. Народността духовна енергия се извява с все по-голям размах, намира все по-нови и разнообразни форми, стимулирана и от големите общоевропейски движения. Идеите на Просвещението и на революционната демокрация обогатяват душевността на българина, оплодяват гражданските и творческите му пориви. Създалата се възможност повече български младежи да учат в съседни и западни страни и най-вече в Русия влива нови революционни струи сред българската интелигенция. Това засилено общуване с демократичната обществена, художествена и теоретико-критическа мисъл на други народи, особено с онова, което е характеризирало руския духовен живот от втората половина на века, се оказва благотворен фактор за още по-ускореното развитие на националната литература по посока на все по-пълното възсъздаване на жизнените и обществените конфликти върху основата на най-прогресивната идейност. И очевидно всеки, който иска да обясни причините и факторите, които обуславят така стремителното развитие и извисяване на националната ни художествена и научно-естетическа мисъл през 70-те и 80-те години наред с всичко онова, което идва от бързо революционизиращата се българска действителност, не може да не държи сметка и за дошлото по пътя на запознаването със завоеванията на другите народи, както и за онези общи културно-исторически търсения, характерни за тогавашната епоха.

Както е известно, с основаването на БРЦК през 1869 г. националноосвободителното движение се разраства, идеята за национална самостоятелност завладява все по-широки кръгове, подхранва всяка дейност на все още малобройната българска интелигенция. Много от онова, което е кълняло преди, сега става обект на по-всестранни публицистични и художествени трактовки, особено ще се касае до проблемите на духовния живот, до литературното и общокултурното развитие, разбираемо вече като неразделна част от националната освободителна борба. На преценка се подхвърлят явления и прояви от различно естество, но все с оглед. Доколко са в унисон с народностните интереси. Но онова, което определя най-вече патоса на повечето критически писания, е тежкото състояние на национал-

ната книжнина в различните ѝ жанрове. Отношението на литературата към потребностите на националния живот става пробен камък за нейната полезност, върховен критерий за оценка значимостта на един писател и книжовник, на едно произведение. Особено се налага на вниманието ни тенденцията по повод на конкретни книжовни прояви да се очертае общата картина на литературата. А във връзка с това се изказват недоволства, отправят се призови за по-дълбоко осъзнаване на обществените и културните нужди. Непрестанно се сочат като пример завоеванията на други напреднали народи. Едно дълбоко недоволство блика от повечето критически статии, отзиви, бележки. И това се дължи не на някаква зла воля всичко да се очерни и отрече от страна на големите ни възрожденски критици, както мислят някои. Причината за този непримирим критически патос се крие другаде. По онова време, пък и не само тогава на литературното поле продължавали да се подвизават хора, без да имат необходимото дарование и подготовка. Изпълнени с пориви да бъдат и те полезни на отечеството, в плен на сантиментално-дидактични илюзии, създаденото от тях се е разминавало с благородните им намерения, нещо повече — вършело неподозирани пакости, към които големите писатели не са могли да останат безучастни. И законният им гняв ще се стовари върху главата на самозваните книжовници. Разбира се, често критическият патос се е определял и от различния подход към актуалните национални проблеми, от нееднаквите схващания по въпросите за характер и значение на книжнина и литература, на духовния живот изобщо.

Докато изданията на революционната емиграция се строят да очертаят и осъществят една широка обществено-политическа и културно-естетическа програма, насочвайки писателите към създаване на пълноценна художествена литература, дълбоко убедени, че само след отхвърляне на чуждото робство народът ще може свободно да изяви творческите си сили, то в периодичния печат, издаван в пределите на Османската империя, на просветата се гледа като на всемогъщо средство за решаване на националните проблеми. Тук се посреща с доволство почти всяка книжовна проява, с редки изключения критическите материали имат по-всестранен аналитичен научно аргументиран характер. Разбира се, причините за подобни явления трябва да търсим не само в разбиранията на авторите, но и в условията, при които са работили нашите възрожденци в пределите на турската държава. И въпреки цензурните ограничения тук се появяват статии като тези на Петко Славейков, на Т. Икономов и др., които учудват със своята теоретическа, културно-историческа далновидност. Чрез страниците на в. „Македония“ Петко Славейков не един път ще призовава писателите да дават добри и полезни книги, съобразени с бита и душевността на българина, с неговите национални въжделения и борби, книги и вестници, „които да бъдат пълни с мисли и разум, сир. да бъдат ръководител на народното развитие и самопознание, а не „стари баби на стар пазар“, както са за жалост повечето от бившите и съществуващите наши вестници“. В критическите си отзиви той вярно улучва достоинства и недостатъците на разглежданата книга и отправя правдиви съвети към писатели и културни дейци. А Т. Икономов в бележитата си статия „Поезията на природата и нашите нужди“ (сп. Читалище, 1871) изпяло застъпва принципите на руската реалистическа, материалистическа естетика, обосновава взаимобусловеността между литература и действителност. „Поезията трябва да бъде вярна на природата и на живота и никога да не отстъпва от тях, ако иска да има в себе си някаква цена. . . Влиянието на поезията е голямо. Тя се чете много и увлича сичките. От това ней е назначено едно от първите места в свестяването и усъвършаването на хората“ — пише Икономов, изтъквайки по-нататък общите и специфичните черти на поезията като форма на съзнание и естетическо въздействие.

Изобщо порасналото съзнание за ролята на книжовната дейност на литературата, по-специално в живота на един народ, довежда и до все по-голямо активизиране и углубяване на критическата дейност. При това оценъчните статии, отзиви, бележки засягат не само отделни произведения, книги, различни в тематично и жанрово отношение, но и цели периодични издания — поставя се на преценка насоката им, характерът на печатаните материали, позициите на редактори и автори, произнасят се категорични присъди. По повод именно насоката и облика на цариградското списание „Читалище“ Нешо Бончев произнася бележитата си, превърнала се в сентенция мисъл, че „литературното поле не е бална зала, та да се гладим и казваме комплименти“. И Бончев, и Друмев, пък и редица други недоволствуват от начина, по който се списва „Читалище“. Редакцията не разбирала, не умеела да подбира и печата такива материали — художествени, научни, общокултурни и т. н., които да отговарят на жизнените потребности на българина, тръгнал по пътя на своето национално самопознание и освобождение.

Когато на страниците на новооснованото „Периодическо списание“ се обособява специален критически отдел, където се появяват значителни критически статии, извикали недоволството на критикуваните, Ботев веднага се явява в защита на застъпваните от списанието високи изисквания. Поетът-революционер не един път страстно ще воюва срещу посредствените художествени и критически писания, ще осмива, изобличава онези, които робували на сантиментално-просветителски схващания, на принижени културно-естетически критерии, на принципи, присъщи на преодолените вече литературни школи и направления.

Диференцирането и обособяването на отделните литературни жанрове е съпроводено с все по-настойчиви опити да бъдат обособени техните особености, специфичните им средства, чрез които въздействуват върху съзнанието и чувствата на читателя. Наред с по-общите статии в тая насока все по-често се появяват и отзиви, рецензии, бележки за конкретни произведения, като винаги се изказват и съждения с принципен характер. В подобни статии, излезли от перото на Друмев, Н. Бончев, Каравелов, Ботев, виждаме повишен критерий при оценката на книжовното явление или на проява с по-общ културен характер. С всяка година се разширява обсегът на въпросите, предмет на критическа интерпретация. Творбата се обглежда от повече страни — както съдържанието, така и формата, езикът, естетическото звучене. Все по-голямо внимание се обръща на своеобразието на художествената дейност в сравнение с другите форми на познание. Сега и народностният характер започва да се схваща много по-нашироко — и като проява на бита и душевността на българина, и като специфични особености при художественото претворяване на жизнените явления, на човешките преживявания и чувства. Акцентува се върху идейните позиции на писателя, върху обществено-политическото му поведение. Една все повече растяща непримиримост към посредственото в мисленост и професионално умение, към лекомислието и духовната беднота, прикривани често под патриотични лозунги и хуманитарни тиради.

При това критиката е еднакво отзивчива както към оригиналните, така и към преводните или „побългарени“ съчинения. И към едните, и към другите, и към третите тя проявява все по-високи изисквания. Ако преди всяка новопоявила се или побългарена книга се е посрещала с радост, то сега непримиримо се воюва срещу безразборното, некомпетентно превеждане, неспособното побългаряване. От всички, които се блазнили от мисълта да работят за обогатяване на националната ни книжнина в различните ѝ жанрове, се е изисквало много повече — не само ревност и добра воля, но и верни разбирания за обществено полезно и художествено значимо, дарование и подготовка за подобен род творческа дейност. Все по-рядко критиката е склонна към снизхождение поради благодни подбуди, ръководили писатели и преводачи.

В ония години теоретико-критическата мисъл се извисява до големи висоти главно чрез дейността на Петко Славейков, В. Друмев, Т. Икономов, Н. Бончев, Л. Каравелов, Хр. Ботев. А понякога и други възрожденци изказват отделни правилни мисли по един или друг въпрос из областта на литературното творчество. Макар и не всички да проявяват еднаква естетическа широта и идейно-философска углъбеност и да подхождат конкретно-исторически към литературните явления и изобщо към закономерностите на литературния процес, всички ратуват да бъде създадена пълноценна национална литература, съзвучна с актуалните народни потребности. С различни форми и средства те работят, за да разчистят пътя за появата на жизнено правдива, народностно-самобитна, идейно и емоционално въздействаща литература, способна да съдействува за осъществяване на големите идеи на националното възраждане. Тази задача изпълва със смисъл и съдържание дейността на големите възрожденски писатели и културни дейци. И те ще използват различни средства и форми — художественото, критико-оценъчното, културно-публицистичното слово. Неслучайно големите ни писатели работят с не по-малка ревност и в полето на литературната критика, домогат се до високи върхове на теоретико-критическо мислене. Една характерна закономерност не само за онези години, но изобщо за литературното ни развитие.

Опора на своите народностни тревоги и високи критерии към проявите на младата книжнина тези наши възрожденски дейци намират в народното творчество, във високохудожествените завоевания на безименния народен творец. Не един път ще изтъкват неизчерпаемите гражданско-патриотични, идейно-естетически богатства на фолклора. Тях ще сочат като школа за народностно служене чрез художественото слово. Та нали малцината ни писатели в ония години се извисяват до големи висоти само когато се сродяват дълбоко и творчески с поетиката на народната песен, само когато осъзнават нейните изконни принципи!

Не по-малко благотворно се оказва и запознаването с руската прогресивна литература и революционно-демократическа естетика. Тук големите ни писатели-критици са съглеждали обективните и субективните предпоставки и фактори за появата на пълноценна литература, тя да стане съставна част на борбата за извоюване на политическа и духовна независимост, за културен прогрес и човешко добруване. Принципите на руската художествена и теоретическа мисъл се оказват напълно съзвучни с обществения и духовния свят на българските възрожденци, с възренията им за народностни и естетически ценности, с обективните потребности на националния литературен и общокултурен процес. (Тези въпроси са разглеждани на друго място от автора на горните редове.)

Неслучайно в дълбоко проникновената си статия „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаване на съчиненията им“ (1873), в която нашироко се обосновава необходимостта от творческо общуване с художествените завоевания на другите народи в усилията да бъде създадена пълноценна национално-самобитна литература, Н. Бончев изказва пророческата мисъл, че чрез руската литература „ние по-лесно ще станем причастни на европейското просвещение“. Цялото по-нататъшно развитие на националната ни литература потвърди правотата на Бончевата статия, едно от високите завоевания на възрожденската ни критическа мисъл.

Колкото по-нашироко революционно освободителното движение завладява умовете и сърцата на хората, толкова по-бързо се разраства и националната ни книжнина в различните жанрове. Толкова по-интензивна става и критико-оценъчната дейност. Сега наред с по-общите въпроси, третирани доскоро в един или друг аспект, се подхващат и такива от по-специфичен характер. А и по-рано разглежданите проблеми сега се осветляват по-углъбено — в теоретически и естетически план, в социологическата и психологическата им същност. Кога

по-мимоходом и фрагментарно, кога по-нашироко и с по-голяма обосновка се интерпретират такива проблеми като литературата — правдиво отражение на историческата действителност в нейното минало, настояще и бъдеще, за националносообитния облик на литературната дейност, за необходимостта да бъде използван опитът на другите народи в усилията да се създаде нещо по-значително в идейно-обществено и художествено отношение, за ролята на таланта в творческия процес, за своеобразието на художественото познание, за характера и същността на прекрасното, за основните критерии при оценка на едно литературно произведение, за задачите на критиката, за призиването на писателя, за неговия дълг като син на една поробена нация, тръгнала на единоборство срещу тиранията, срещу всякакви тъмни сили, за родолюбието, хуманизма и интернационализма като извор на поетическо вдъхновение и т. н. и т. н. Колкото и някои от тези въпроси да са само маркирани, налице са усилия за разширяване на теоретико-критическия диапазон. Вече се осъзнава сложният и многообразен комплекс от въпроси, свързани с художествената дейност като своеобразна проява на човешката мисловност и емоционалност, на народността дух, на историческото битие на българина.

За ръста на литературно-научното мислене говорят и усилията не само да се констатира, регистрира неблагоприятията в областта на книжовния живот, но да се търсят и причините за характера на едно или друго явление. Изобщо налице е стремеж за осветляване на обективните и субективните предпоставки, обусловили едно или друго състояние на нещата. Ето например такъв един въпрос — от години наред в много и много писания се говори за изостаналостта на българската литература, за нейното ниско идейно-художествено равнище, за принизения ѝ народностно-борчески патос. Сега обаче тази констатация се съпровожда и с верни съждения относно причините за това плачевно състояние. Колкото и да са непримирими към всяка непълноценна творба, Каравелов и Ботев нееднократно подчертават, че при онези условия на варварски деспотизъм е трудно да се изияват народните творчески сили. Турската цензура е преследвала всяка по-будна мисъл. Идеолозите и организаторите на българската национална революция не само съзнават, но и непрестанно сочат взаимовръзките между обществено битие и творческа дейност, между материалните и духовните потребности на човека. Необходимо е да се премахне турската тирания, за да се разкрепости народната творческа енергия. Тогава ще се появят и значителни културни и естетически ценности, способни да раздвижат човешката личност, да я насочат към осъзнаване на големите задачи на времето. Застанали на материалистически позиции, Каравелов и Ботев разглеждат разнообразните въпроси на културно-просветния и книжовния живот в тяхната диалектическа взаимоотношеност от обществено-политическите, социално-икономическите, философските и естетичните проблеми на епохата. Този диалектически подход им дава възможност да използват в максимална степен всичко годно да съдействува с нещо на националната революция. От една страна, те гледат на литературата като на обществено, конкретно-исторически обусловено явление, чийто характер се определя от жизнените потребности на времето, от друга — обосновават нейната роля за изменение на живота, на робската действителност, а съзнават и непреходната идейно-емоционална сила на големите художествени обобщения.

В ония години големите възрожденски книжовници и критици по различни поводи обосновават мисълта, че писателите ще могат да създадат пълноценна литература само когато заживеят като верни синове на народа, когато опознаят цялостното му битие, болките и тежнението му, стремежите и идеалите му. Трябва да изучат действителността, сред която живеят хората, в цялото ѝ многообразие и тенденции на развитие, във всичките ѝ страни, с хубавото и грозното в нея, с обществените пороци, с личните несгоди и вълнения на човека, с усилията

да бъде преустроен животът на справедливи начала. Вярното пресъздаване на обективната действителност предполага да се критикува и изобличава, да се разкриват причините на обществените злини, да се сочат пътища за тяхното премахване, да се помага на народа да види „причините, които не му позволяват да бъде щастлив“, както се изразява Каравелов. Като изобразява живота такъв, какъвто е, писателят трябва да сочи едновременно какъв трябва да стане, да разкрива и утвърждава прогресивните тенденции, да чертае идеала на бъдещето и да мобилизира волята за неговото осъществяване. И всички, които не съзнавали в пълнота тези основни принципи и продължавали да създават съчинения, лишени от по-дълбока мисъл, от съвременни идеи, от гражданско-борчески патос, от жизнена правдивост и психологическа угълбеност, извиквали остри язвителни критики, изказвани често във фейлетонен дух. Само с една реплика, с едно възклицание или словесен обрат, с един епитет или сравнение се произнася неумолима присъда, разпръсват се илюзии, смъкват се пишни одеяния, зад които се крие убога мисъл, духовна беднота. Понякога не се щадят и истински дарования, щом отделни техни прояви не отговаряли на високите изисквания. А и направената обстановка, поляризирането на силите невинаги са помагали да се проявява необходимата историческа обективност. Дори и един такъв критик като Нешо Бончев, школувал в голямата руска и европейска литература, ще заяви: „На литературното поле няма място за деликатни чувства. На това поле който не е с нас, той е срещу нас“ (Периодическо списание, 1871, кн. 4). А какво е оставало за Каравелов и Ботев, които трябвало да воюват всекидневно в името на големите идеали на националната революция!

Изтъквайки непрестанно тясната зависимост на литературата от обществото, от нуждите на времето, Друмев не един път акцентува върху необходимостта писателят да познава „предметът, за който се заема да пише“, да познава „народът, за когото тъкми да съчини това или онова списание“, да знае „що пише и как го пише“. Вестранно да се изучи, проникновено да се разбере и правдиво изобрази животът на хората — ето кардиналната задача, която се поставя от критиката в навечерието на Освобождението. Затова и Петко Славейков високо оценява Друмевата драма „Иванко“. Рецензентът намира, че героите в драмата са обрисувани правдиво, имали национален облик, конфликтите били психологически мотивирани, каквито качества трудно могли да бъдат открити във Войниковите исторически драми. Макар че оценката е малко завишена, важни са в случая теоретико-естетическите позиции, от които се съди за достойнствата на драмата.

Във високите си изисквания представителите на българската критическа мисъл често сочат като пример някои големи европейски писатели, най-вече руски. Нали в статията си „Що е роман“ Славейков ще заяви, че „нам най-вече харесва руският начин на писане“, но веднага добавя, че съляпото подражание не довежда до създаване на национална литература. В преклонението си пред голямата руска литература големият възрожденец-патриот не пропуска да напомни на бъдещите наши романисти „да пишат романите си на наше народно основание“, т. е. писателите да не се откъсват от националния живот. Когато говори, че му харесва „руският начин на писане“, Славейков има пред вид реалистичното изобразяване на обществения живот, на житейски конфликти и лични съдби. Обаятелната сила на Гоголевите произведения — пише Нешо Бончев — идва от обстоятелството, че той „даде на поезията реално битие“, свали я от небесните висини на земята, изобразява човека „такъв, какъвто е, със сичките му пороци“, изобличава пошлото и поквареното, „осмива със своя лют смях“ тъмните страни, покварата и недъзите на тогавашната руска действителност и по такъв начин подтиква хората да се борят за преобразуване на тази мрач-

на действителност (Н. Бончев. Литературна критика и публицистика. С., 1962, с. 165).

Когато говорят за правдиво изобразяване на действителността, българските писатели революционни демократи имат пред вид не само реално съществуващото, но и всичко онова, което е съставлявало същността на миналото или се е набелязвало като тенденция на бъдещето. Една от изконните мисли на Каравелов е, че във всяка книга читателят трябва да намира „обяснени истини или материал за обяснението на тия истини“. И с оглед на този дълбоко осъзнат принцип той злъчно критикува, което е настрана от това естетическо начало. Затова и нищо не извиква повече гнева му от дидактично-сентименталната книжина, лишена от познавателна значимост, от исторически правдиви образи, конфликти, човешки съдби. В своите забележителни прозрения относно революционно-действена роля на литературата Ботев отива още по-далече — пред всяка книжовна дейност той поставя категоричния императив да революционизира съзнанието на хората, да мобилизира волите им за премахване на националното и социалното робство. Проникновените му историко-материалистически разбирания за същност и характер на националната ни литература в ония преломни години намират най-синтезиран израз във в. „Знаме“ от 4 ян. 1875 г., където с присъщата си категоричност Ботев заявява: „И науката, и литературата, и поезията, и журналистиката, с една дума — всичката духовна деятелност на неговите (на българския народ) водители, би трябвало да вземат характер на политическа пропаганда, т. е. да се съобразят с живота, със стремленията и с потребностите на народа и да не бъде вече науката за наука, изкуството за изкуство, а журналистиката за преживяне на старото, изгнилото и отдавна вече изхвърленото европейско гюбре.“ Тези мисли разкриват една цяла идейно-естетическа програма, програма, наложена от нуждите на тогавашния живот, която програма Ботев реализира чрез собственото си поетическо творчество. Поставяйки развитието на националната ни литература в зависимост от потребностите на националната революция, изобщо от борбата срещу всяка тирания и робство, Ботев бележи най-високия връх, до който се е домогнала естетическата мисъл в домарксовия период. Ако през 1850 г. Добролюбов пише, че основният смисъл на цялата му литературна дейност е мощен зов към революция, защото извън нея не виждал друга възможност за разрешаване на жизнените въпроси на епохата, то сега в очакване на голямото изпитание авторът на „Борба“ прави от революцията свой върховен творчески и граждански идеал. За Ботев задачата на писателя е неразривно свързана с дълга на гражданина-борец, на патриота-революционер, призван да осъществи вековната мечта на поробения българин.

Характерна черта в естетическите концепции на най-видните възрожденски критици е, че те съзнават и изтъкват предимствата на жизнено правдивото художествено повествование, на „живото и действителното“, както се изразяват някои от тях, пред всевъзможните фантастични описания, нравствено-сентиментални излияния, пред създаваните идеализирани образи, колкото и привлекателни да са се представляли, колкото и увлекателни да били разказаните случки. Естетическата красота не съществува извън живота, извън обществените стремежи и духовните пориви на човека. Затова прекрасното трябва да се търси в реалната действителност, във всеотдайното служене на свободата и правдата, на народното добруване. С подобни проникновени разбирания и указания Каравелов и Ботев са насочвали литературата към актуалните проблеми на тогавашната съвременност, подтиквали са писатели и читатели да търсят прекрасното в живота, а не в някакви надземни сфери, в несъществуващи светове и по такъв начин са давали аргументиран отпор на идеалистическите мистични теории. Традициите на Чернишевски по отношение характера на прекрасното се възприемат изцяло от нашите революционни демократи. Те особено подчертават социалната същ-

ност на естетически прекрасното, неговата зависимост от епохата от материалните условия. Обективно-реалният характер на прекрасното обуславя и различното отношение към художествените творби, към естетическите и етическите ценности от страна на хора с различни обществено-философски и културно-исторически разбирания. Само в условията на едно бъдещо свободно общество ще може да настъпи истински разцвет на изкуството, което ще пресъздава прекрасното във всичките му аспекти, багри и тонове, с цялата му обаятелна сила — говори Каравелов.

Заслужава внимание и фактът, че дори и онези литературни дейци като Славейков, Друмев, Икономов и Н. Бончев, във философските разбирания на които има известни консервативни елементи, либерално-просветителски илюзии, в критико-оценъчната си дейност и те вървят по линията на реализма и революционния романтизъм, чужди са на всякакви мистични теории за произход, същност и предназначение на произведенията на изкуството, непрестанно указват на познавателната, национално и социално действена роля на художественото слово.

В литературно-критическите писания все по-често се срещат съждения за значението на природното дарование, както и на философско-обществените разбирания на писателя. Правилното изображение на социалните и духовните явления предполага да се познават причините за тяхната проява и развитие. А на това е способен само писател, който стои на прогресивни обществени позиции, който е способен да улови логиката на нещата, динамиката и структурата на обективните процеси. Но на още по-голям неуспех са обречени онези, които са лишени от природно дарование. При тях никакви благородни намерения, никакви патриотични чувства, никакви теории и правила за словесността не са в състояние да им помогнат да напишат значимо литературно произведение. Не са редки и мислите относно общото и своеобразното между наука и литература като форма за познаване и обясняване на действителността. Без да успяват да схванат цялата сложност на въпроса за своеобразието на художественото творчество, мнозина съзнателно акцентуват на онези моменти, които са сходни между научното и художественото познание.

Все във връзка с проблема за вярното отразяване на жизнените явления е стоял и въпросът за националносамобитния характер на младата ни литература, въпрос, органически свързан с цялостното световъзприемане на възрожденските дейци. Нали художествената литература именно е трябвало да покаже онова, което ни отличава като етническа общност, да повдигне националното съзнание, да насочи към реализирането на националните идеали. В тая насока са изказани проникновени съждения, утвърдени са концепции, които и днес важат в пълна сила. Тук Ботев и Каравелов се домогват до непреходни постановки. Те разбират диалектическата същност на националния характер, подчертават, че жизненият материал не определя автоматически националния облик на литературата. Това зависи преди всичко от идейните позиции на писателя, от неговото световъзприемане. Ето защо те воюват срещу ограничените разбирания на националното само като етнографско-битови описания, като пресъздаване на патриархални обичаи и народни традиции. Националния облик на литературата те разглеждат в органическа връзка с народността и идейността, във връзка със способността на писателя да дава вярна оценка на жизнените явления в съответствие с душевността и нравствено-философския свят на българина. При всички си интернационализъм и непрестанни указания да се използват завоеванията и на другите народи възрожденските критици гледат на националното като на неотменен белег на всяка духовна проява. Защото чрез националното се разкрива общочовешкото. Всичко онова, което е лишено от национално звучене, от народностно-самобитен патос, се превръща в безжизнено описание, неспособно да вълнува,

да тласка към размисъл. Еднакво чужди на тесногърдия национализъм и безпочвен космополитизъм, големите възрожденски писатели критикуват и онези, които забравят своето заради чуждото, както и тези, които не умеят да видят и използват хубавото у другите с оглед на националното ни възможване. И при използване на чуждото ръководно начало следва да бъде мисълта да се помогне на българския читател да осъзнае своите потребности, да почувствава по-остро съдържанието и задачите на националния живот. Нееднократно се припомня, че дори и творби с безспорни идейно-художествени качества и с голяма популярност в своите страни могат да се окажат ненавременни и следователно неразбрани и безполезни за българите, щом не съответствуват на духовното им равнище, на нравствено-емоционалния им свят, изпълнени изцяло с усилия да бъдат премахнати робството и тиранията — фатална бариера към един по-богат художествено-естетически живот.

Макар да е било напълно естествено при ония условия, когато Ботев пророчески ще заяви „кипи борбата и състъпки бързи върви към своя свещени конец“, литературната критика да се занимава предимно с гносеологическите и социологическите въпроси на естетиката — като изкуство и действителност, литература и народ, писател и общество, национално и общочовешко и т. н., от вниманието не отпадат и въпросите за формата, за стила, езика. Колкото и мимоходом да се засягат тези страни на художественото творчество, вече остро се съзнава, че стойността на едно произведение се обуславя не само от това „какво пише“ и „за кого пише“ един автор, но и „как пише“, в каква форма е изразено едно или друго съдържание, в какви образи е възплътена една идея, доколко жизненото явление е прераснало в художествено и е получило по-широко звучене. Разбира се, с оглед на тогавашните задачи, които е трябвало да решава и литературата, и критиката, основен критерий за значимостта на една творба си остава обществено-познавателната, социално-политическата страна на произведението. Отношението на писателя към актуалните национални и общочовешки проблеми е основен критерий за оценка. Пък и публицистичната форма на голяма част от тогавашните критически работи не е способствувала да бъдат дадени в по-разгърнат план и въпросите на формата, на езика, стила, изразните средства и т. н., макар в много случаи да се чувствува тяхното присъствие в критико-оценъчните съждения. А не са редки случаите, когато именно те определят отношението на критика към разглежданата творба.

Изобщо едно по-детайлно проучване на литературно-критическата и публицистично-оценъчната дейност в разнообразните ѝ форми и изяви не може да не ни доведе до извода за големия ръст на научно-литературното, теоретико-естетическо мислене, за все по-голямата широта от въпроси, които стават предмет на трактовка, за все по-проникновеното им разглеждане от позициите на материалистическата естетика. Тук ще открием много от онова, което по-късно реалистическата и марксистическата критика ще подхване и доразвие с оглед на новия етап на общественото, литературното и общокултурното ни развитие.

До подобни изводи ни навеждат и множеството съждения за характер, същност и предназначение на самата литературна критика. В критическите писания от онова време наред с оценките за едно или друго явление се изказват и множество правдиви, перспективни мисли относно характера и задачите на критическата дейност. Макар те да не са били предмет на по-цялостни трактати, изключение прави обстойната статия на В. Друмев „За критиката“ (1871), която представлява и първият системен опит в тая насока. Изказаните съждения красноречиво говорят за проникновени разбирания и по тая материя. Големите ни възрожденски писатели еднакво страстно воюват както срещу художествените сурогати, така и срещу онези, които са се подвизавали на критическото поприще, без да съзнават голямата отговорност на подобен род оценъчна дейност. В тех-

ните работи не един път ще срещнем изказаната под различни форми мисъл, че всеки, който се е заел с критическа дейност, трябва „да хвали доброто и кори лошото, да се смее над смешното и да лекува с наркотични средства шугавото“. Непримиримот към всичко, което вървяло настрани от повелите на времето. „Една страница строга критика е милион пъти по-полезна, нежели цели томове безсмислени похвали“ — четем в една статия във в. „Независимост“ от 1874 г. Но за да може критикът да изпълни своята отговорна мисия, той трябва (по думите на Ботев) да бъде високообразован човек, да живее с тревогите на своя народ, да изхожда от прогресивни позиции, да разбира същността и предназначението на художествената литература.

Ако върховна задача на възрожденската литература е било художествено да претворява актуалните проблеми на непосреден живот, то подобна актуалност и принципност се изисква и от критиката. За критика е било още по-необходимо да познава обществените и културните потребности на народа, на епохата, да изхожда от съвременни прогресивни позиции, да има верен естетически критерий и художествен усет, изострено народностно съзнание. Големите ни възрожденски критици-писатели, макар и лишени от възможността да получат една по-системна подготовка в тая област и да са работили при най-неблагоприятни условия, непозволили да реализират в пълнота големите си възможности, се стремят да отговорят на тези изисквания. Следи личната си съдба със съдбата на народа, формирали своето гражданско и естетическо верую върху повелите на националното възраждане и освобождение, те воюват с всички средства, използват най-различни форми — аргументираната статия или кратката бележка, книжовния преглед, отзива или рецензията, фейлетона и епиграмата, публицистичното и художественото повествование, за да разкритикуват и осмеят, да отрезвят и насърчат с оглед да бъдат утвърдени по-високи народностни и идейно-естетически критерии. Използвайки творчески много от онова, което бе утвърдила руската революционно-демократическа естетика, както и някои моменти от западните позитивистки теории, те пречупват всичко с оглед интересите на тогавашната българска литература, критическата им дейност носи всичките белези на своеобразната българска действителност. У тях и познатите общи теоретични положения придобиват по-специфично звучене. По този начин те ускоряват процеса на изтласкване и отмиране на сантиментално-дидактичната, приключенско-романтичната, религиозно-мистичната литература, разчистват пътя за процъфтяване на пълноценна народностна, патриотично и хуманистично действена художествена книжнина. Цялата им критическа дейност по характер, обществено-патриотичен патос, идейно-естетическа основа идва да потвърди мисълта на Белински, че жизнеспособността на един народ проличава и от умението му да усвоява завоеванията на другите народи творчески, да ги асимилира, да ги подчинява и използва за своето национално самоутвърждаване и културно възмогване. Тя извисява националното теоретико-критическо мислене до високи върхове, ускорява бързото развитие и процъфтяване на художествената ни литература във всичките ѝ жанрове, насочва я към пълно сливане с народната съдба. Ето защо литературно-критическото наследство на българските възрожденци има не само историко-литературно значение. То надхвърля границите на своето време, включва се органически в по-нататъшното развитие на националната литературна теория и критика.

II

Освободителната Руско-турска война, дошла и като резултат на дълголетните националнореволуционни борби, които определяха насоката и характера на обществената и духовната дейност на народа ни, измени съдбата на българ-

ската етническа общност. Макар че освобождението на България не осъществи програмата на национално-революционното движение, а Берлинският конгрес дори попречи да се образува единна българска държава, то разчисти пътя за по-нататъшно национално утвърждаване и духовно развитие. Премахването на многовековния османски гнет открива широки перспективи пред разкрепостената национална духовна енергия. Изявила се така властно и плодотворно в условията на подготовката на националната революция, сега с измененията, настъпили в социално-политическия живот, тя бележи нови значителни успехи във всички области на знанието.

Тръгнала по капиталистически път на развитие, новата българска държава скоро става арена на дълбоки социални противоречия и политически страсти. Още в първите години и в Източна Румелия, и в Княжеството вниманието и силите на още малобройната интелигенция се заангажирва във все повече остриящите се политически борби. Онова обаче, което е характерно за онези години, то е, че бързата поляризация в политико-обществения живот не се съпътствува от съответна дълбока диференциация в естетическите, художествените, литературно-теоретическите разбирания. Макар да се появяват множество вестници и списания, изразяващи домогванията на определени обществени групи и политически партии, все още не съществуват ярко обособени и противоположни литературно-исторически програми и платформи. Сблъсъците, които се появяват по страниците на ежедневния и периодичния печат, взаимните нападки, разменяни между малцината представители на критическата и изобщо на литературната мисъл, са обусловени не толкова от някакви дълбоки различия в разбиранията им по теоретическите и практическите въпроси на литературата, колкото от недостатъчната подготовка и превратни възгледи на мнозина относно същността и значението на литературно-художествената и литературно-научната дейност, а нерядко и от политически съображения, от лични отношения, разпри, домогвания и т. н.

През десетилетието, непосредно след Освобождението, хората, които дават облика на литературния живот, са се формирали в условията на възрожденската епоха. Едни продължават да живеят с обаянието на възрожденските идеали, за да изпитат скоро дълбоки разочарования и душевни сътресения при сблъсъка с формиращата се буржоазна действителност. Мнозина влизат в конфликт с властващата буржоазна общественост — тръгнала по пътя на политическия кариеризъм и нравствена деградация. И искрено ще искат да се противопоставят на този разложителен процес. Чрез художествено и публицистично слово те се заемат да сродят новите поколения с величието на възрожденската епоха и народната всеотдайност на нейните дейци. Други се оказват неподготвени да схванат растящите културни и идейно-естетически потребности и с предишната ревност продължавали да обогатяват книжнината с трудове, които не намирали резонанс сред обществото. Трети, успели да разширят художествения си и литературно-теоретически кръгозор чрез запознаването със завоеванията на напредналите европейски народи, полагат усилия да утвърдят по-високи критерии в полето на книжовната дейност при създаване и оценка на художествени и научни произведения. Във всеки случай сред следосвобожденската художествена и научна интелигенция възрожденските литературни традиции са се ползували с безспорен авторитет, за дълги години ще продължават да подхранват гражданските и творческите им пориви.

Ако най-значителните художествени творби, излезли през 80-те години, са вдъхновени от патриотизма и хуманизма на възрожденците, то и критическите писания вървят все в същото русло. И те са обусловени от народностни, утилитарни побуди — да се съдействува за решаване на национални, обществени и културни задачи, да се създаде литература, съзвучна с нуждите и душевността

на народа, да се издигне идейно-естетическото му равнище, да се тласне напред цялостното културно развитие на нацията ни. И сега отделните произведения или книги, предмет на оценка, обикновено служат като повод да бъдат подхванати и по-общи въпроси било за важността на литературната дейност и за нейната своеобразна природа, било за гражданските позиции на писателя или за необходимостта от специални грижи за развитието на националната книжнина, литература и култура, за които буржоазните власти нехаели или твърде рядко се замисляли. Само в отделни случаи ще срещнем по-разгърнати литературно-критически работи, където се подхвърля на всестранен анализ едно художествено произведение и се изказват сждения от по-специално теоретико-естетическо естество. Може би това се е дължало на факта, че и сега литературната критика се появява главно на страниците на периодичния печат, което обстоятелство вече предопределя в значителна степен както обсега на подхванатите въпроси, така и формата на тяхната трактовка. В значителната си част тя има културно-публицистичен характер.

Още веднага след Освобождението както в Княжеството, така и в Източна Румелия се появяват множество периодически издания. Но само в някои от тях се появяват по-редовно сравнително сериозни литературно-критически работи. Това са преди всичко в. „Народний глас“, сп. „Наука“ и сп. „Зора“, редактирани от Ив. Вазов и К. Величков в Пловдив, подновеното в София „Периодическо списание“ на Българското книжовно дружество, сп. „Труд“ на Цани Гинчев, вестниците на либералната партия, където са печатали Захари Стоянов и Петко Славейков, и други книжовници от по-старото и по-младото поколение. Обнародваните тук материали са интересни не само за характеристиката на литературния живот, но и за политическата и културната атмосфера в ония години, за борби, нрави, домогвания, за граждански терзания и обществено-философски разбирания, за нравствено-критични критерии и т. н. Не по-малко показателни в тая насока са и предговорите към отделните художествени и други книги, където авторите им разкривали съкровените си разбирания по много животрепещщи въпроси от различно естество.

Когато човек преглежда периодичните и ежедневните издания на времето, вижда, че обикновено повечето и по-сериозните критически материали са от перото на същите ония хора, които бяха автори и на най-значителните произведения. На вниманието ни се налага особено личността на Вазов. Ако до Освобождението той бе известен като автор на талантлив революционно-патриотични, критико-изобличителни стихове, посрещани с възторг и от критиката, то сега той заработва все със същия размах и гражданско-патриотична всеотдайност и на литературно-критическото поприще. Възнегодувалата съвест на поета-патриот не е могла да бъде спокойна пред онова, което се вършело в новоосвободеното отечество, намира израз в различни жанрови форми.

Още предговорът към стихосбирката „Гусла“, писан през октомври 1881 г., говори както за дълбоката тревога на писателя, така и за верния му поглед за тогавашната действителност — „пълна с прозаическа суровина и дребно боричкане на събудените страсти“. Певецът на освободителните борби е дълбоко разочарован от тогавашната българска интелигенция, която удовлетворява „сичките си духовни потребности в тесния мир на канцеларните или в загадъчните антрефилета на вестниците“, споделя тревогата си от плачевното състояние на националната литература, „твърде много пренебрегната, твърде много изоставена, твърде много неразбрана и презряна“. Нравствена смелост е необходима, за да излезе човек срещу грубите интереси и апатията, да пробуди по-възвишени чувства, по-високи духовни стремежи — говори с външен поетът. И без колебание той ще постави талантливото си перо в служба на тая благородна задача, дава тон и насока на цялостния духовен живот през ония години, разкривайки инте-

ресни черти от своята творческа индивидуалност. Обществената, художествената и публицистично-критическата му активност се подхранва от все по-растящото противоречие между идейно-нравственото величие на възрожденската епоха и себичните домогвания, грубите интереси, завладели хората в следосвобожденска България. И той ще използва различни жанрови форми, за да изрази демократичните си разбирания по актуалните въпроси на тогавашната действителност, подхвърля на преценка множество литературни и общокултурни явления, сочи някои от условията за подем в националния интелектуално-творчески живот, за преодоляване на духовната инертност и пресичане на обществено-нравствената поковара. Така биват продължени традициите от предходната епоха — в литературно-критическите писания да се засягат широк кръг въпроси от обществен, общокултурен, социално-нравствен характер.

Съзнавайки голямата роля на критико-оценъчната дейност, в редактираните от него периодични издания Вазов открива специални критически отдели с твърде широк тематичен диапазон. Сам прибегва към различни форми: уводната статия и книжовния преглед, рецензията и краткия отзив, публицистичната бележка или стихотворния откъс, за да изкаже мисли и съображения по повод на дадено произведение, да го утвърди или отхвърли, да подсказва какво не достига на автора, за да внесе известна яснота върху своеобразието на художествената дейност. Често Вазов хвърля поглед върху цялостния духовен живот на времето, за да дойде до още по-печални констатации. В един момент, когато така остро се чувства нуждата от „светлина, от вдъхновение, от вяра, от големи примери, от велики самопожертвования, които издигат и окрилят душата и правят един народ уважаван“, по разните вестникарски дрипели „цяла паплач критичи тровят душата на хората“ — говори с болка Вазов в предговора към „Поля и гори“ (1884). Ценейки високо критическата дейност, поетът е стъписан от безпринципността, с която се въздигат едни и оклеветават други. Сам изпитал неведнъж отровното жило на подобна, ръководена от най-долни страсти критика, Вазов непрестанно ще призовава към по-висока етичност, към научни критерии в оценката на едно или друго произведение, към по-голяма грижовност и отговорност за процъфтяване на националнопатриотична и хуманитарна литература. Сякаш с перото на Каравелов той изобличава и клейми потока от кални и блудкави дописки по вестниците.

Като редактор и публицист-критик Вазов проявява верни разбирания за онова, което в момента се явява обществено оправдано, идейно-естетически целесъобразно. Да се изучат, разберат и творчески пресъздадат миналото и настоящето, битието на народа, социалните и духовните му тежения, красотата на родната природа той смята за първостепенна задача, за да може литературата да изпълни своето предназначение като средство за познание и възпитание, за народностно самопознание. Реагирайки срещу онези, които твърдели, че времето не задоволявала вкусовете на съвременната публика, заедно с това Вазов не се примирява и с примитивните, патриархално дидактични представи за патриотическата литература. Нееднократно подчертава, че само тая патриотическа тематика може да въздейства, която е претворена с художествено майсторство, преосмислена върху широка демократична основа, с оглед и на тенденциите в съвременното общество. Наивитетът и поетическата елементарност на някои писатели от предходната епоха, които и сега продължавали да се подвизават на литературното поле, той смята за най-голям анахронизъм; съвременната литература следва да се развива и като продължава, и като преодолява и въздига на по-високо равнище предишните традиции. Тези си изконни разбирания той развива и в критическите си писания, а реализира и в собственото си художествено творчество. Неотклонно ще настоява литературата ни да се развива по свой

самобитен път, да има народностен облик, писателите да бъдат граждани на своята страна, дълбоко сродени с бит и мисловност, с терзания и идеали, борби и страдания на своя народ, да бъдат обладани и от хуманистичните идеи на века. И Вазов подобно на големите възрожденци обосновава взаимообусловеността между национално и общочовешко, между лично и обществено, между народ и писател.

През ония години и други писатели излизат с подобни правдиви материалистически разбирания за литературното творчество, за ролята на литературната критика. Възрожденските революционно-демократически традиции намират особено ярка изjava в дейността на Захари Стоянов, изявил се и като талантлив литературен критик. Колкото и инцидентни да са литературно-критическите му писания, те са изградени върху принципите на руската и българската революционно-демократическа естетика, раздвижват литературната общественост на времето, оставят дълбоки следи в литературния живот, и то не толкова с конкретните оценки, често пъти твърде субективни, а преди всичко с верните теоретически съждения и принципи указания относно характера и ролята на литературата и по-специално на българската литература.

Макар да работи по-малко от едно десетилетие на литературното поприще, наред с капиталните му „Записки по българските въстания“ и биографиите на някои от апостолите на националната революция Захари Стоянов написва и много статии, очерци, фейлетони, които в значителна мяра се родят с публицистично-критическото дело на Каравелов, пък и на Ботев. Нещо повече, Каравеловите съчинения, които той чете, препрочита и издава, служат като мост за запознаване с материалистическата естетика на руските шестдесетници, както и със схващанията на френските социолози и позитивисти. Техните принципи залягат в основата на литературно-критическото му верую, стават критерии, когато съди за състоянието на тогавашната литература, когато оценява произведенията на един или друг писател, когато прогнозира бъдещето на националната култура.

За доскорошния апостол на Априлското въстание само онази книжовна дейност има оправдание, която повдига благосъстоянието, умственото и нравственото равнище на хората, която разсейва суеверието и предразсъдъците, която, изобразявайки определени страни от живота, съдейства за осъществяването на патриотични, социални, културни идеали. Вярност с жизнената правда, съзвучие с обществените тенденции на развитие, отклик на най-актуалните въпроси, които вълнуват хората — ето някои от основните принципи, на които трябва да отговаря всяко литературно произведение. С актуалността на съдържанието, с правдивостта на изображението З. Стоянов обяснява големия интерес на читателите към разказите на Л. Каравелов, чието творчество той смята като синтез на най-прогресивните естетически принципи. И ако съвременните писатели желаят също така силно да увличат новите поколения, трябва да създават произведения, в които да покажат, че не само турците са могли да бъдат тиранни и угнетители, защото и „другите народи, без да бъдат под турско робство, са експлоатирани. Трябва да се разправи на народа, че и тираните с кръстове и знамена, неговите собствени братя са правили и следват да правят по-големи злини на своя народ, отколкото турците“ — пише З. Стоянов. Наистина не може човек да не се възхити от тези проникновени съждения, от разбиранията му за социално-борческия характер на литературата, за нейното призвание да критикува и изобличава всичко реакционно и регроградно, всеки, който тъпче народните права, потиска и експлоатира, върши антихуманни дела. Тези естетически постановки се мерят с най-хубавото, до което са се домогнали революционните демократи при определяне задачите на националната из художествена книжна при оценка дейността на един или друг писател.

Със същата непримиримост, с която Каравелов и Ботев злъчно осмиваха и жигосваха закъснелите пропагандатори на сантиментално-приключенски книж-лети, неспособни да видят и вземат ценното от другите народи, сега З. Стоянов подхвърля на унищожителна критика тези непреодоленни рецидиви, съветва да се превежда онова, „което е претърпяло сериозната критика и което е от обща полза за всеки народ“. С подобни материалистически концепции за социално-действената роля на пълноценната литература, враг на всяко робство, отгдето и да идва то, Захари Стоянов горещо препоръчва книгата на сръбския радикал-социалист Вася Пелагич, защото разказвала за неща, сходни „с днешния ред на работите у нас“. А що се касае за някои неверни оценки на конкретни произ-ведения и автори като Вазов например, то това се дължи не на неразбиране или на теоретико-критически примитивизъм, а на непреодоляем субективизъм и на политическа страстност, от неспособността му да разграничи писателя-художник от участника в непосредните политически борби. Войнственият му темперамент понякога го е подвеждал да съди за литературни явления от извънлитературни съображения.

Както с най-добрите си литературни произведения, писани в годините след Освобождението, така и с културно-публицистичните и литературно-критическите си статии, бележки, фейлетони Вазов и З. Стоянов подхващат много от въпросите, характерни за възрожденския литературен живот. И двамата се явяват най-ярките продължители през десетилетието на онези литературно-художествени и крити-чески традиции, които се оказаха така плодотворни за възхода на националната ни творческа мисъл. Без да са се занимавали специално със специфичните теоре-тико-естетически проблеми, и двамата писатели подобно на своите предходници се откликват с готовност на най-актуалните въпроси на тогавашния литературен живот. Писанията им, продиктувани от непосредните нужди, са изпълнени с недоволство от посредственото и пошлото, с укор към техните волни и неволни носители, с искрени съвети към нелишените от талант, с призови за по-голяма компетентност и отзивчивост към духовните нужди на народа, на епохата. Един неотменен критицизъм произлиза всичките им статии, обусловен от примитив-ността в естетически и културни концепции у мнозина, от притъпено чувство за отговорност пред националната ни култура. Те са пропити с патос в защита на патриотично-демократичното и реалистично-хуманистично начало в обществени отношения и литературен живот. Затова и заслугите им — и като критици, и като художници — за утвърждаване на национална проблематика в литературата, за разширяване творческия поглед на писателите, за изясняване на някои по-общи теоретико-естетически и критико-оценъчни принципи или за тяхното прет-воряване в непосредната художествена практика са неоспорими и заслужават всичкото внимание на съвременната литературна наука.

Характерно за критиката през десетилетието след Освобождението е, че наред с рецензиите, отзивите за конкретни произведения, наред със статиите, посветени на общото състояние на литературата ни, една значителна част от критическите материали имат за предмет характера и насоката на отделните периодични издания. И в това отношение се следват традициите на предходната възрожденска епоха. И очевидно това е било естествено за времена, когато лите-ратурният живот се е развивал главно на страниците на периодичния печат. Тук именно най-ярко се е откроявало несъответствието между книжовна ревност и необходимите разбирания и подготовка относно полезното и целесъобразното с оглед на конкретните национални, обществени, културни и естетически нужди. И Вазов, и З. Стоянов, и Св. Миларов, и П. Пешев нееднократно се спират на отделни периодични издания най-вече за да разкритикуват насоката, която след-ват, да призоват към по-голяма компетентност и отзивчивост относно нацио-

налия духовен живот. Такъв е и критическият дебют на д-р Кръстев. Подношеното „Периодическо списание“, извикало не един път недоволството и критиките на мнозина хора, кара и начеващия критик да сподели тревогата си от плачевното състояние на националната ни книжнина, за което допринасяло и горното списание, давайки място на страниците си на литературни недоносчета, на хора, лишени от всякаква дарба. По-сетнешният отрицател на реализма сега се възхищава от таланта на Вазов и Захари Стоянов, отразили вдъхновено и с житейска правдивост националните борби, тревожи се от примитивизма на художествената и критическата мисъл у нас, от разтлението на обществените нрави, от наплодилите се писачи и критици. И той ще сочи за пример възвишените идеали на дейците на национално-революционното движение, толкова далечни на онова, което сега се ширело в обществения и духовния живот (сп. Труд, 1888, кн. 3).

Изобщо най-значителната част от критическите статии, бележки, отзиви от онова време са изпълнени с тревога и недоволство, с гневна ирония и остър сарказъм, с верни указания и съвети. Четейки ги, ние сякаш неволно се пренасяме във възрожденската епоха — та нали същата непримиримост, същата болка, изобличения и препоръки определяха съдържанието на статиите и фейлетоните в „Свобода“ и „Независимост“, в „Знаме“ и „Знание“! Разбира се, сега рядко ще срещнем теоретическата угълбеност на Каравелов, а още по-малко революционно-материалистическите концепции на Ботев, нито пък тънките художествени анализи на Н. Бончев, макар че по патос и обща насока всичко ни говори за духа на възрожденската критика. По съдържание и звучене твърде сродна е теоретико-критическата мисъл през двете десетилетия — преди и след Освобождението. Дори и такива хора като д-р К. Кръстев и Ив. Шишманов, школували в западноевропейски университети, влезли в досег с европейската модерна философия и естетика, и те през 80-те години (а д-р Шишманов до края на живота си) вървят в руслото на онези принципи, които бяха утвърдени от българските възрожденци и които бяха израз на най-прогресивното в интелектуалния живот. От подобни именно позиции Кръстев оценява творчеството на Вазов, защитава го от преднамерени и користни нападки и отричания. Все от същите критерии Шишманов критикува две от никнешите като гъби тогава драматургични произведения, предизвикали критическото перо на мнозина в ония години. Но ако в критиката на Вазов, З. Стоянов, П. Пешев за едни или други творби от този жанр по същество не намираме нещо по-ново в сравнение с онзи кръг въпроси, познати ни от възрожденската критика, при Шишманов се сблъскваме със съждения, необичайни за тогавашната критика. Сред тогавашните критически писания, изградени най-често в публицистичен план, ограничаващи се с едно общо посочване на слабости и достойнства, за да се отрече или утвърди едно произведение, обикновено да се изобличи и иронизира авторът, създад слаба творба, Шишмановата статия за драмата на П. Иванов „Апостоли на свободата“ наистина се отличава с научна трактовка на редица по-общи или по-специфични въпроси, свързани с литературната дейност.

Очевидно младият учен, който, когато пише статията си през 1885 г., е още студент в Йена, е имал съзнание за нравите и схващанията у нас по онова време при оценка на художествени творби и с основание иска предварително да изясни какво трябва да се разбира под понятието критика. И в по-нататъшните си съждения той иска да издигне тая толкова необходима и плодотворна дейност над дребнавите страсти и боричкания, да я освободи от голословните, немотивирани отричания или превъзнесания. И предупреждава: „Главното ни старание не ще бъде да дръгнем г-на Иваново, ами да принесем някоя полза, да покажем, колкото ни иде отрък, един по-добър път на сиромашката наша драматическа муза.“ Очевидно съчинението на П. Иванове било само повод да бъдат засегнати и осветлени въпроси както на общото литературно развитие, така и на тогавашния

наш литературен живот или пък въпроси от по-специално идейно-естетическо, художествено-творческо естество.

Кое кара начевания литературатор във връзка с едно незначително произведение да прави такива дълги историко-литературни, теоретико-критически екскурзии. Очевидно на първо място съзнанието за твърде слабата литературна образованост на хората, заели се с книжовна дейност. И второ — убеждението му, че така изградена и разгърната, статията му ще отговаря най-добре на програмата на „Периодическо списание“, по-специално на критическия му отдел, програма, начертана така далновидно още при основаването му от В. Друмев, но за съжаление по-късно пренебрегната. Именно Друмевите основни принципи и похвати при разглеждането на едно произведение начеваният критик се чувствава задължен не само да припомни, но и конкретно да реализира. А, както е известно, статията на Друмев „За критиката“ е уникално явление през 70-те години, отличава се със своята теоретическа углъбеност и аналитичност, с рядка компетентност при разглеждане на общите и специфичните въпроси на литературното творчество, както и на критико-оценъчната дейност.

Ако българските драмописци познаваха многовековното литературно развитие, ако имаха съвременни теоретико-естетически и художествени концепции, ако разбираха особеностите на националната психика, те не биха се заловили така лекомислено за перото. А и за критика тогава не биха били наложителни обстоятелствени интерпретации на вече изяснени от науката въпроси. Той би могъл направо да премине към оценката на конкретното произведение — пише Шишманов. Нали именно неосведомеността и неразбирането са станали причина у нас да виреят разни франговци, станчевци и всякакви други писачи, наводнили литературата с безброй недомислия. Затова ученият-литератор заявява, че ще разгледа драмата на П. Иванов от четири аспекта: „откъм идеята ѝ; откъм характеристиките, подиците и шетбата ѝ; откъм външния ѝ строй; откъм езика ѝ“. И преди да обоснове как са били разрешени тези въпроси от драматурга, критикът проследява как те са били третираны от големите представители на литературната мисъл през отделните епохи. Но той не остава само при чуждите мнения. Навсякъде се чувствава неговото творческо отношение, онова, което са достигнали другите, се преплита със собствените му съждения и мисли, наблюдения и изводи върху по-общите и по-специфичните страни на драматургичното изкуство или въобще върху художественото творчество. А това прави от статията един своеобразен историко-литературен, теоретико-критически трактат, нещо непознато по онова време у нас. Тя говори не само за верните позиции на младия литературатор, но и за настъпилия вече подем в развитието на националната естетико-критическа мисъл. Тук се среща с много съждения и изводи, които не са изгубили и днес своето значение. С голяма компетентност говори Шишманов за онова, което определя трайността на художествените явления, безсмъртието на големите писатели или пък за законите на литературно-художественото и теоретико-критическо развитие, за общочовешкото и националното в литературата, за общото и специфичното, което характеризира отделните епохи, направления, за ролята на традициите и на новаторските търсения и т. н. Много спорове биха се избегнали, много ядовити стрели не биха били използвани, ако писателите и критиците се постаряха да вникнат по-дълбоко в процесите на историко-литературното развитие, ако живееха с духа и задачите на своето време, ако подхождат конкретно-исторически към жизнените и художествените явления. Множество примери от световната литературна история ни карат „да си отворим и ние очите, те искат да ни убедят, че и нашето изкуство ще цъфне и ще завърже само тогава, когато пусне корени в почвата на народния дух. Тази истина си струва да се забележи както от нашите първични писатели, тъй и от критиците. Първите ще се избавят веднъж за всякога от робското подражание, а вторите

ще се отучат от сляпото обожаване на чуждото, ще станат по-търпеливи и ще навикнат да ценят и своето си, както и гдето го намерят“ — говори Шишманов с патриотична тревога и чувство за дълг пред националната култура. И едва след такова едно обстойно изложение на обективните и индивидуално-психологическите предпоставки на драматичното изкуство ученият ще отсъди: „Апостоли на свободата“ не е истинска драма“ и с никакви псевдопатриотични съображения не може да се оправдае нейната поява. Ако намерението на П. Иванов е било да не бъдат „забравени движенията за политическото ни освобождение“, както уверява, той „щеше да тръгне по същия друм, по който Захари Стоянов днес мъжки крачи, той щеше да пише записки, мемоари, защото по такъв и само по такъв начин можеше да се постигне целта.“ Покрай всичко друго тези думи са и първата висока оценка на почина на З. Стоянов със средствата на мемоаристиката да ни сроди с делото на възрожденците. Макар по широта на проблематиката тази статия да се отличава от тогавашните критически писания, по форма на изложение тя напълно се родее с тях — страстна публицистичност, образни сравнения, уместни лаконични реплики, иронични забележки и т. н. придават особена емоционалност на разглежданите проблеми. Подготовката на учения се съчетава с будно патриотическо съзнание, със солидни историко-теоретически познания, с умение за конкретен анализ, широкият обхват на въпросите — с верни, перспективни препоръки относно по-нататъшен подем на националния ни духовен живот.

В подобен дух и със същия патос е и другата статия на Шишманов от 1884 г. за драмата на К. Величков „Вичензо и Анжелина“. И тук изводът е, че само онзи писател може да се радва на успех, който съумее да даде правдиво отражение на българската действителност в нейното историческо развитие, съвременно състояние и бъдещи тенденции. Обосновавайки необходимостта да бъдат използвани завоеванията на световната литература, и Шишманов страстно реагира срещу механичното подражание и безкритично заимстване на сюжети и форми.

С верен анализ се отличава и критическият дебют на Алеко Константинов за „Поема на злото“ от Ст. Михайловски (Периодическо списание, 1889, кн. XXXI). Покрай дълбоката си тревога от появата на толкова посредствени и пошли писания Алеко долавя здравите тенденции, постепенното раздвижване на националната творческа енергия. От погледа на талайтливия писател не убягват и прекомерната самонадеяност на поета, и несъмненото подражание на някои френски образци, и невинаги оправданата патетичност на стиха, както и анахронизми от различно естество при очертаване на поетически образци или разкриване на идейно-естетическия замисъл. За разлика от други критикът не остава при общите оценки и декларации, а всичко подкрепя със съответни примери от разглежданата творба, показвайки широки познания и върху особеностите на стихотворната техника. Очевидно „Поема на злото“ с изобилителния си патос и злободневна сатиричност е допаднала на Алековия обществено-идеен свят, влязъл в конфликт с тогавашната пошла, лишена от по-високи стремежи буржоазна общественост. Но както Алеко, така и други, които се изказват за тази поетическа творба, започват да отделят все по-голямо внимание на формата, на художественото изпълнение.

Ако в почините на мнозина по художествен път да възкресят образите на големите възрожденски дейци се открояват различни идейно-естетически позиции и творческо умение, то при оценка на тяхното литературно дело още по-ярко се изявяват тези различия, особено когато се касае до наследството на революционните демократи като Каравелов и Ботев. В това отношение показателни са двата очерка на К. Величков за Раковски и Л. Каравелов, писани по средата на 80-те години. Докато Величков дава висока оценка на „Горски пътник“, то за разказите и повестите на Каравелов е твърде критичен. От обстойния очерк

лич, че критикът не успява да почувствува нито идейно-емоционалната същност на Каравеловата поезия, нито да разбере обществено-естетическите богатства на оригиналната му белетристика. Очевидно тук са си казали думата различията в обществено-философските и естетико-критическите възрения на двамата писатели. А не е останала без значение и възторжената оценка, дадена за Каравелов от З. Стоянов, с когото по онова време Величков води полемика, като привърженици на две различни политически партии, намиращи се в непримирима борба. Нали сам Величков признава, че наблягал на недостатъците на Каравеловите повести, защото искал да отрезви някои млади в голямото преклонение пред писателя, да охладят онези, които го превъзнасяли незаслужено.

Несъмнено бързата обществено-политическа поляризация, борбата, която се е разгаряла между отделните партии, дават своето отражение и върху литературно-критическата дейност. Политическата принадлежност на писателя е определяла често и отношението към творчеството му. При все че още не се открояват дълбоки различия в теоретико-естетически концепции, в литературния живот се обособяват няколко групи, разполагащи всяка от тях със свои периодични органи, които са се отнасяли твърде критично и скептично един към друг. От една страна, „Народен глас“, „Наука“ и „Зора“, редактирани от Вазов и Величков, които издания минавали като органи на народно-консервативната партия, от друга — вестниците на прогресивно-либералната партия, като „Независимост“, „Борба“, „Южна България“, на чиито страници З. Стоянов обнародва острите си критически статии, фейлетони, антрефилета, от трета — „Периодическо списание“ с твърде противоречива идейно-естетическа линия, редакцията на което вижда в „Наука“ и „Зора“ свои съперници и не пести нападите си срещу тях. Въпреки че всички апелират за обективност и безпристрастност при оценка на литературните явления, почти никой не може да надмогне политическите си симпатии и антипатии, личните си отношения и т. н. Колко болезнено например реагира П. Пешев — постоянният сътрудник-критик на „Периодическо списание“ — на критиките, отправени към списанието от страна на „Наука“ и на в. „Марица“! Критиците от Пловдив са окачествени като еснафи, които въпреки голямата си неприязън към органа на Книжовното дружество нямало да успеят да завържат ръцете и сковат езика му. А очевидно все на тези отношения се дължат и твърде острите критически рецензии на П. Пешев за редица Вазови художествени творби.

Изобщо създадите се неприязнени отношения между малцината представители на литературно-художествената и критико-оценъчната мисъл, резултат на различни причини, често отнемали много от творческите сили, което се отразявало на литературното развитие изобщо. Но, от друга страна, в тези спорове покрай многото субективни пристрастни съждения, характеристики, преценки и т. н. са се казвали и верни неща, разкривали са се действителни слабости, над които носителите им не могли да не се замислят. На трето място, чрез взаимните критики, колкото остри и необосновани да са били понякога, се е хвърляла известна светлина върху културно-историческите и индивидуално-психологическите предпоставки на литературата, на нейния характер, роля, значение и т. н. Типичен пример в това отношение представляват Захари Стоянов и Ив. Вазов. Макар в разбиранията си за същността и предназначението на художественото творчество и двамата да стоят на демократично-реалистични позиции, грижите им за създаване на народополезна литература да ги насочват и към активна културно-публицистична и критическа дейност, между тях се установяват твърде своеобразни, дори враждебни отношения, които карат автора на „Записките“ да критикува непримиримо всяка Вазова творба, не пропуска да уязви автора на „Немили-недраги“ с повод и без повод, основателно и неоснователно. Нали именно тези неоснователни нападки ще накарат младия тогава К. Кръстев,

бъдещия апологет на „изкуство, далеч от злостата на деня“, да излезе в защита на Вазов. Неизкусеният още от политическите разпри млад учен искрено негодува, че политиката се вмесва навред у нас, а оценката на един писател зависела от формалната му политическа принадлежност. И в тази си статия от 1887 г. Кръстев проявява верни разбирания за реалистичната литература, разбира своеобразието на Вазовото дарование, сочи аргументирано несъстоятелните критики на З. Стоянов, П. Пешев и др., предрича Вазовия по-нататъшен възход и влияние върху цялостния литературен живот (сп. Труд, 1888, кн. 5 и 6).

За характера и насоката на теоретико-критическото мислене през десетилетието интерес представляват и първите прояви на Д. Благоев в тази област. През 1885 г. в кн. 2 на сп. „Съвременний показател“ Благоев обнародва статията „Нашата литература“. В тая своя първа литературно-теоретическа статия той иска да отговори на въпросите: какво значение има литературата в обществения живот, какво място заема тя в него, на какви цели служи. Разсъжденията му по тия въпроси независимо от някои нюанси и по-ярки материалистически формулировки вървят, общо взето, в руслото на революционно-демократическата естетика.

В духа на онова, което пишеха Белински и Чернишевски и което с такава ревност утвърждаваха у нас Каравелов и Ботев, Благоев обосновава мисълта, че литературата е огледало на живота, че тя отразява обществените, умствените, нравствените процеси и явления. Следвайки развитието на обществото, литературата въздейства за неговото изменение, „служи за проводник на идеите и мислите на обществото“, анализира причините за многообразните обществени и духовни явления, „осветлява пътя, по който върви известно общество“. Основната мисъл на Благоев е, че литературата „се явява, от една страна, продукт на общественото развитие, от друга — сама влияе на обществения живот“. Литература, която не е свързана с проблемите на живота, няма никакво оправдание. Затова и критерий при оценка на едно произведение трябва да бъде доколко то е съдействувало за решаване на задачите, които са стояли в определен момент пред дадено общество. Тези по-обща разсъждения за значението и целите на литературата Благоев прави с оглед те да послужат като изходно начало в намерението му да разгледа състоянието на българската художествена книжнина.

Много от онова, което намираме в тая статия, говори, че по-сетнешният основател на социалдемократическата партия у нас следва естетическите и критическите принципи на възрожденската материалистическа мисъл, но вече с марксистически тенденции. Основните му съждения и изводи се родят много с тия на Каравелов и Ботев, които през 70-те години (по думите му) единствено създали творби, отразяващи действителните нужди на хората, възпитаващи ги на борба в името на свободата и човешкото щастие, продължител на която линия сега се явявал З. Стоянов. До ново марксистическо разглеждане на литературно-художествените и теоретико-критическите проблеми Благоев ще дойде по-късно, през следващото десетилетие.

Както и при други, така и при Благоев и д-р Кръстев първите им статии потвърждават основните изводи, до които ни навежда дейността на най-видните представители на литературно-критическата мисъл през десетилетието непосредствено след Освобождението. Демократичните, материалистически възрения за литературата, за нейния характер и значение обаяват, макар и в различна степен и нюанси, хората, които работят на литературно-критическото поприще. Разбира се, неколцина книжовници продължават либерално-просветителската линия или застават на твърде хетерогенни позиции, но това се дължи по-скоро на неподготвеност, на научна и теоретическа ограниченост, отколкото на ясно осъзнати естетически разбирания, прокаравани с оглед на цели, противоположни на националния духовен прогрес.

Заслужава внимание фактът, че както в условия на турското господство, така и сега хората на литературно-критическото перо участвуват в цялостния живот на едва освободеното отечество, погледът им се спира на почти всичко, което е засягало обществените интереси и духовни потребности на българската общественост. За онова време напълно естествено е било в една критическа статия, преглед или рецензия да бъдат засегнати въпроси от най-различно естество. Конкретните литературни оценки се редуват със съждения за обществено-политическата атмосфера, с призови за по-голяма отзивчивост на отговорните държавни институции към литературата, с тревожни констатации за твърде ограничени духовен поглед на читатели и писатели, с настоятелни изисквания за повече и различни знания у хората на перото и т. н.

От друга страна, иска ни се още един път да подчертаем, че въпреки различията в оценките на конкретни произведения, въпреки нееднаквите критерии за обществено полезно и художествено ценно, въпреки някои противоречия в съжденията за същността и ролята на литературата и насоката на нейното развитие, в областта на теоретико-естетическата и критическата мисъл не срещаме онази дълбока поляризация, която е характерна за обществено-политическия живот. Набелязаните две линии през възрожденската епоха и сега продължават да се преплитат — у едни и същи литератори намираме съждения и оценки твърде непоследователни в идейно-естетическо отношение. Само неколцина изразяват по-определено несъгласие с ръководните принципи на демократическата, реалистическата естетика, и то без да могат да дадат теоретическа обосновка на несъгласието си.

Ако възрожденските литературни дейци изобличаваха турските властници и техните волни и неволни поддръжници, бореха се срещу ретроградното в бит и мисловност, в културно-естетически концепции, то след Освобождението хората на литературната мисъл влизат в конфликт с официалната общественост, с буржоазните властници. И този конфликт се откроява както от художествените творби, така в не по-малка степен и от литературно-критическите работи. И те най-често са изпълнени с дълбоко недоволство и вътрешен бунт, обусловени от несъответствието между обществено-етически, културно-естетически тежнения и пориви, от една страна, и примитивизма, пошлостта, гражданската поквара, духовната убогост — от друга. В този конфликт между граждански идеал, идейно-естетическо верую и непосредната обществена и литературна практика се раждат най-добрите трудове на литературно-критическата мисъл на десетилетието след Освобождението.

Както се вижда, не само характерът и обсегът на въпросите, които се дискутират, се родят твърде много с ония на предходното десетилетие, но и формата на литературно-критическите писания в годините след Освобождението с малки изключения е почти същата. Това твърде тясно родство в съдържание и форма, патос и обща насоченост на литературно-критическата дейност в годините непосредствено преди и след Освобождението дава основание да бъдат поставени и някои по-общи методологически въпроси, свързани с развитието на националната ни литература, като например обществената, идеологическата и естетическата същност на възрожденските литературни традиции, общото и новото в художествения тип художествено обобщение, характерът на реализма и романтизма през тия десетилетия, периодизацията на литературния процес и т. н. Засега, разбира се, тези въпроси стоят извън нашата задача. Иска ни се обаче да споделим един от изводите, който се налага с цялата си очевидност от изказаните по-горе мисли, а именно, че в развитието на литературно-критическата и теоретико-естетическата мисъл Освобождението не бележи качествено нов етап. Процесите, които започват да зреят в художествената и научно-критическата област през 60-те и 70-те години, продължават в общи линии и сега, през първото десетилетие след

отхвърляне на османското господство. Ако тематиката, естетическата същност, национално-патриотичното звучене на най-значителните художествени творби през осмото десетилетие дават основание за оспорване на възприетото становище, че Освобождението на България през 1878 г., бележките нов период в обществено-политическото и социално-икономическото развитие на народа, представлява и начало на нов етап в литературата, то всестранното изучаване на теоретико-критическата дейност ни кара да търсим прехода към качествено нов период едва през 90-те години, когато наистина се явяват у нас нови идейно-естетически и критико-оценъчни принципи, когато наред с литературата на критическия реализъм се появява и революционно-пролетарската литература, идват и първите прояви на модернистичните теории, течения и т. н. Очевидно в областта на художествената и научно-творческата дейност процесите не са така резки и механични, както в обществено-икономическия живот. Тръгването на България по самостоятелен път на политическо и обществено-икономическо развитие не води веднага и автоматически до появата на качествено нови принципи в художествената, философско-нравствената, литературно-критическата дейност. Тук нещата се оказват много по-сложни, традициите — по-трайни и силни. С тези обстоятелства не може да не се съобразяваме, когато търсим основните периоди на националния литературен процес.

Заслужава също така още един път да се подчертае, че литературно-научната, критико-оценъчната мисъл в ония преломни две десетилетия се оказва действителен фактор не само за бързото развитие на националната литература, но и за съзряване на националното съзнание, за утвърждаване на народността и хуманистични разбирания за обществения и духовния живот, за ускоряване процесите на общоидеологическото и общокултурното възмогване на българската нация. Теоретико-критическото мислене в годините непосредствено преди и след Освобождението още един път потвърждава истината за диалектичката взаимообусловеност между национална съдба и национална литература, между обществено-историческото и духовно-нравственото битие на българина, тръгнал по пътя на своето народностно и културно утвърждаване, за да се извиси до големите върхове на общочовешките интелектуално-творчески завоевания.